

MƏHƏMMƏD ƏMANİ YARADICILIĞINDA NƏFS PROBLEMİ

XVI əsrin böyük şairi, həm Azərbaycan dilində, həm də fars dilində yazıb yaratmış Məhəmməd Əmani orijinal bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Əmani yaradıcılığına həm xalq poeziyasının, həm də klassik ədəbiyyatın güclü təsiri olmuş və o, qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai, qoşma, gəraylı, varsağı, bayatı və mənzum hekayələr yaratmışdır. Əmani yaradıcılığında təsəvvüf izlərinə də rast gəlirik. Onun yaradıcılığında ilahi eşq və nəfs məsələləri ön plana çəkilir. Bunun səbəbi isə ilahi eşqin nəfs problemi ilə əlaqədə olmasıdır. Cismani və yaxud ilahi eşqdən asılı olmayaraq insanın sevməsi üçün nəfs önəmlidir. Nəfs “bir şeyin əsl, əsası, özü” deməkdir. Quranda nəfs kəlməsi daha çox insanı insan edən nəbatı, heyvani və mənəvi bütün keyfiyyətlərin məcmusu mənasında işlədilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar insanda olan keyfiyyətləri “ruhi-heyvani” və “ruhi-sultani” deyərək iki yerə ayırmışlar. “Heyvani ruh” insanın həyatını davam etdirməsini təmin edən bir gücdür ki, ona “can” və ya “nəfs” də demək mümkündür. Ruhi-sultani isə, Uca Allahın öz ruhundan insana bəxş etdiyi ruhdur ki, insanı digər canlılardan ayıran xüsusiyyət də budur. İnsan ilahi eşq yolculuğu boyunca nəfsini tərbiyə edərək haqqa qovuşur. Bu mənada insan nəfsin yeddi mərhələsindən (əmmarə, ləvvamə, mühlümə, mütmainə, raziyyə, məziyyə, kamilə) keçir.

Məhəmməd Əmani həm qəzəllərində, həm də məzmun hekayələrində nəfs məsələsinə xüsusi önəm vermişdir. Əmani yaradıcılığında nəfs problemi səthi, keçici xarakter daşımır. Əmani yaradıcılığında nəfsə aid süjetli qəzəllər (“Olmaz”, “Barmol, ya rəb, mənim dik pərgünah”, “Adət edər arif ol şüarə” və s.), həmçinin, iki məzmun hekayəsi (“Tiryəki”, “Hatəm-Tai və qərrib”) xüsusi diqqəti çəkir.

Əmani yaradıcılığında nəfsin ilk mərhələsində başlayaraq son mərhələyə doğru bir inkişafın şahidi oluruq. Onun “Hatəm-Tai və qərrib” məzmun hekayəsində biz nəfsin ilk mərhələsi olan nəfsi-əmmarə özünü göstərir. Nəfsi-əmmarə şəxslərə meyl edən nəfsdir. Əmmarə sözü “əmr edən” deməkdir. Təsəvvüf tarixi kitabında doğru olaraq qeyd edilir: “Bu nəfsin yeganə məqsədi arzu və həvəslərə həddindən artıq meyl etməkdən ibarətdir. Şəhvətin əsiri olan, arzu və istəklərə, ləzzətlərə, günahə meyl edən nəfsdir”. “Hatəm Tai və qərrib” hekayəsinin qəhrəmanı əsərin əvvəlindən sonuna qədər də nəfsi-əmmarə mərtəbəsindən yuxarı qalxa bilmir. Öz dəvəsini Hatəm Tainin məzarı üzərində xəsisliyinə görə qurban vermək istəmir. Bunun nəticəsi də, əlbəttə ki, pis olur. Pis xisləti öz başına bəla olur və səhər oyandıqda dəvəsinin öldüyünü görür. Bununla belə qərrib öz səhvini anlamır. Əsərin sonu nəsihətlə bitir:

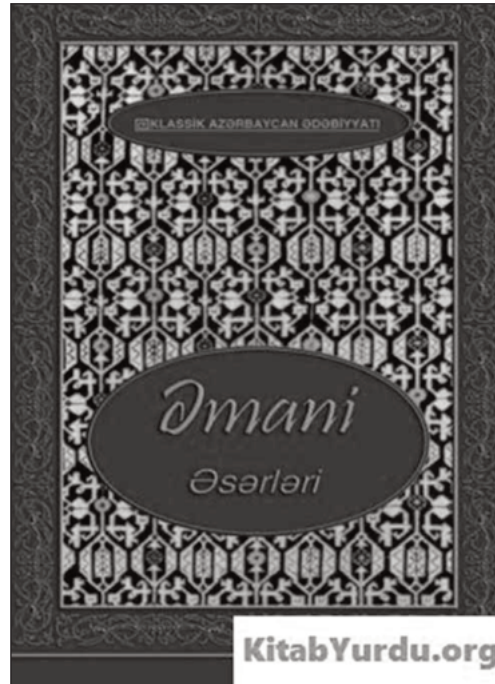
Müstəhəqqə həqqini hasil edin,
Surəti-hilliyəti hasil edün.
Cudü səxa himmətidür bu sifət
Kim, tapalar türbətindən mənəfət.
Sunqil Əmaniği beəltəfi-xas,
Ta kim, ola zöhdü riyadin xilas.

Məhəmməd Əmani yaradıcılığında nəfsi-əmmarəni nəfsi-şum adlandırmışdır. Nəfslə bağlı olan əksər qəzəllərində də biz bunun şahidi oluruq:

Barmola yarəb mənim dik pürgünah,
Naməsi üsyan ilən bolğan siyah.

Əmaninin işlətdiyi “şum” sözü ərəb sözü olub, mənası “uğursuz” deməkdir. Əslində nəfsi-əmmarə də insana yalnız uğursuzluq gətirə bilər. Ona görə də, şair əmmarə yerinə şum sözündən istifadə etməklə nəfsi-əmmarənin əsl mahiyyətini bir sözdə açmışdır.

Nəfsi-əmmarədən sonrakı mərhələ olan nəfsi-ləvvamə səhvini başa düşən, tövbə edən nəfsdir. Lakin bu nəfs pisliliklə yaxşılıq arasında qalır və eyni səflə üzləşdikdə yenidən səfini təkrar edir. Əmani qəzəllərində bu mərhələ belə təsvir edilir:

Barmola, ya rəb, mənim dik pürgünah,
Naməsi üsyan ilən bolğan siyah?
Şərsarəmə nəfsi-şumin felidir,
Sud qılşam hiç fəryad ilən ah.
Nəfsi-şumin zülmigə bar hər nəfəs
Nələvü fəryadü əfğanım güvah.
Nəfsi-şeytan kamı birlə mən kibi
Bolmasın heç kimsənin halı təbah.
Ey Əmani, gəm yemə, ümmidvar
Bol ki, həqq əltafi bardur üzrxah.

İlk beytdə şairin lirik məni özü qədər günahkar olan birinin olub-olmadığını soruşur və bununla aydınlaşır ki, o nəfsi-ləvvaməyə, yəni səhvini başa düşən nəfs mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Sonrakı beytdə isə uğursuz nəfsinin etdiklərindən utandığını və nələdən, fəğandan bir qazanc əldə etmədiyini söyləyən lirik qəhrəman, üçüncü beytdə ah-fəğanının səbəbini nəfsində görür və sonrakı beytdə yalvarır ki, heç kimin halı nəfsi-şeytanın əli ilə mənim kimi pərişan olmasın. Ən sonda isə şair özünə müraciət edir və təkümidinin Allahdan bağışlanma diləmək olduğunu söyləyir. Bu qəzəldə şairin nəfsə qarşı üsyanının şahidi oluruq.

Əmani, hətta, bəzi qəzəllərində insanı nəfslə müharibəyə səsləyir və deyir ki, ayrılıqsız vüsal olmayacağı kimi nəfsdən azad olmasan, haqqın vüsalına çatə bilməzsən:

Nəfs ilən etmək qıtal, boldu cü şərti-xisal,
Hicrsiz olmas vüsal, bolmağil inkari-hicr.

Nəfslə mübarizə isə nəfsi-mülhəmə mərhələsində baş verir. Bu zaman insan artıq pisliliklərdən uzaqlaşmağa çalışır, bunun üçünsə, ilk növbədə nəfsi ilə savaşır. Bu səviyyədə insan arzularına sərhəd çəkmə qabiliyyətində

olur. Şairin “Tiryəki” hekayəsinin qəhrəmanı da nəfsi-mülhəmə mərtəbəsinə yüksələn şəxsdir. Tiryəki hekayəsi psixoloji bir hekayə olub hadisələr obrazın dili ilə nəql edilir. Əfşun aludəsi olan şəxs düşüncələrə dalır və çox götür-qoydan sonra etdiyi əməlin heç də yaxşı bir şey olmadığını anlayır. O, öz səhvini başa düşür və bununla da nəfsi-ləvvaməyə yüksəlir, ardınca isə öz pis vərdişini tərgidərək nəfsini cilovlayır və nəfsi-mülhəmə mərtəbəsinə qədəm qoyur. Bununla kifayətlənməyən müəllif obrazın dili ilə əsərin sonunda digər insanlara da pis vərdislərdən uzaq durmağı məsləhət görür:

Çoxun gördük edib ol vəzi təgyir,
Xilas oldu ziruyi-əqlü tədbir.
Bolub əmsalü əqrən içrə sərxeyl,
Dəxi ol şumə hərgiz etmədi meyl,
Qamu tiryakilərgə bimələlət
Zəhi dövlət nəsib olsa bu halət.

Əmani yaradıcılığında nəfslə bağlı nəsihətlər də verilən, insanı əməli-saleh olmağa çağıran süjetli qəzəllərində də təsadüf edirik:

Təvəkkül ixtiyar etgil kim, andin nik məqam olmaz,
Müeyssər bolmadın ol şivə nəfsi-şum ram olmaz.
Əməl tulini qoy, saleh əməl qılğil bu ələmdə,
Bəqayı-əmrə bibünyadə cün axır dəvaç olmaz.
Əmani, qanə olgil, incimə, gər bulmasan məqsəd,
Bu naqis dəhr ara cün heç kimin işi təmam olmaz.

Qəzəldə nəfsdən əl çəkib Allaha üz tutmaq tövsiyə olunur. Şair ilk beytdən insanları təvəkkül etməyə səsləyir və ondan xoş məqam olmadığını bildirir. Sonra isə nəfsi ram etməyin asan başa gəlməyəcəyini söyləyir. Şair insanları saleh əməllər görməyə səsləyir. Sonda yenə özünə müraciət edərək məqsədə çatmasan da qanə olmağı söyləyir və bildirir ki, heç bir iş bu dünyada tam olmur. Əslində son beyt sübut edir ki, şair insanı Allahdan razılığa səsləyir. Bu da nəfsi-raziyyənin, yəni Allahdan razı olan nəfsin əlamətidir. Qəzəldə aydın olur ki, heç də bu mərhələyə birdən gəlinmir. Şair əvvəl nəfsi-əmmarədən uzaqlaşmağı nəsihət edir, sonra artıq saleh əməllər görməyə sövq etdikdə isə aydınlaşır ki, bu nəfsi-mülhəmənin əlamətidir. Yaxşı işlər görən insansa, artıq yavaş-yavaş daha da yüksələrək nəfsi-mütmainəyə qalxır. Bu mərhələdə olan insan Allahın əmr və göstərişlərini ləyaqətlə yerinə yetirir, imn ilə hüzurə qovuşur. Sonra isə haqqı, onun fəzilətlərini dərk edərək, onun verdikləri ilə razılaşır. Yəni Allahdan razı olan nəfsə nəfsi-raziyyəyə çatır. Bu mərhələyə yüksəlmiş insansa, Allahın verdiyi hər şeyə razı olaraq, ona itaət edir.

Biz Əmani yaradıcılığına nəzər saldıqda Əmaninin lirik məninə nəfsi-raziyyə mərtəbəsinədək yüksəldiyinin şahidi oluruq. Müəllif bununla kifayətlənməyərək, öz nəsihətamiz qəzəlləri ilə insanları da təmizlənməyə çalışır.

**Elnurə
SSFLATUN**

